

JONO AVYŽIAUS ROMANŲ RECEPCIJA SKIRTINGŲ IDEOLOGIJŲ KONTEKSTE

Jurgita Ratkevičienė

Šiaulių universitetas

Literatūros istorijos ir teorijos katedra

P. Višinskio g. 38, Šiauliai

El. p. jurgita.rat@gmail.com

Visi literatūros kūriniai, tegu ir nesąmoningai, būna „perrašomi“ tų visuomenių, kurios juos skaito; tikrovėje nėra jokio kūrinio skaitymo, kuris nebūtų sykiu ir „perrašymas“. Joks kūrinys ar jo tuometinis vertinimas negali būti perkeltas į kitas žmonių grupes ir išlikti nepasikeitęs, kartais beveik neatpažįstamai.

Terry Eagletonas

Įvadas

Prisiminus Karlą Maršą, ne žmonių sąmonė lemia jų būtį, o visuomeninė būtis lemia jų sąmonę. Iš čia išplaukia, kad literatūros kilmė ir esmė yra nulemta istorinės socialinės aplinkos. Marksizmui prijauciantis Terry Eagletonas ne tik literatūrą, bet ir moderniąsias literatūros teorijas vadina politinėmis bei ideologinėmis, nes pastarosios, nors ir ne tiesiogiai, esą atspindi socialinio gyvenimo organizavimo būdą ir su juo susijusius valdymo santykius (Eagleton 2000, 201–223).

Klasikinė marksistinė ideologijos kaip „klaidingos sąmonės“ samprata šiandien gerokai pakitusi. Nūdienis sąvokos turinys, anot slovėnų filosofo Slavojaus Žižeko, yra absoliučiai dviprasmiškas ir sunkiai pagaujamas: „„Ideologija“ gali reikšti bet ką – nuo kontempliatyvaus požiūrio, kurio laikantis nesuvokiama priklausomybė nuo socialinės realybės, iki įsitikinimų, skatinančių veikti, nuo nepakeičiamos terpės, kurioje individai realizuoja savo priklausymą socialinei struktūrai, iki klaidingų idėjų, įteisinančių dominuojančią politinę galią“ (Žižek 2005, 70).

Postmarksistinės teorijos požiūriu, ideologija neturi nieko bendra su „idėjomis“ ar „reprezentacija“. Ji funkcionuoja kaip pasąmoninė struktūra, kuri logiškai ir struktūriškai yra pirmesnė nei aktualus subjekto santykis su tam tikru socialiniu kontekstu. Taigi pati „tikrovė“ yra ideologinė, konstituojama per kalbos ir simbolines įsivaizdavimo konstrukcijas. „Tai, kas klasikiniame marksizme buvo laikoma įsivaizduojama,

klaidinga pasaulio reprezentacija, postmarksistinėse teorijose tapo natūralia žmogaus egzistencijos dalimi. Nebeliko tradicinės perskyros tarp objektyvios ir klaidingos tikrovės, nes tiek subjektas, tiek pati socialinė tikrovė suvokiami kaip iliuziniai, ideologiškai sukonstruoti“ (Klusaitė 2010, 199).

Paradoksalu, tačiau ideologijų formuojama visuomeninė sąmonė nuolat „perrašo“ pačios ideologijos sąvokos turinį dominuojančios ideologijos kontekste. Sovietinio, posovietinio laikotarpių lietuvių, taip pat panašaus likimo Rytų ir Vidurio Europos šalių literatūros specifika neabejotinai determinuota svarbiausių epochos istorinių lūžių. Lietuvoje šiais lūžiais laikytini Antrasis pasaulinis karas, pusę amžiaus trukusi sovietų okupacija, Atgimimas, Nepriklausomybės atkūrimas (1990), suponavęs politinės sistemos pokyčius, sociumo „persiluoksiavimą“, naujo ekonominio elito susiformavimą bei dominuojančių ideologijų kaitą.

Straipsnyje analizuojama lietuviškoji lietuvių socialistinio realizmo autoriaus Jono Avyžiaus romanų recepcija skirtingų ideologijų – sovietinės, tautinės ir vartotojiškos¹ – kontekste. Kūryba čia apibrėžiama kaip išorinių (politinių, ekonominių, socialinių ir kt.) sąlygų paveikta rašytojo veikla, o literatūros kūrinys laikomas socialiniu pranešimu, *interpeliacija*, arba adresato raginimu prisiimti vienokią ar kitokią socialinę tapatybę.

Istoriniai socialiniai romanų kontekstai

Pokario režimui estetinę raišką totaliai suspendavus politiškai angažuotu turiniu, aspiracijų rašytojų kūrybai turėjo teikti socrealistinis metodas, kurio tezės (socialistinės doktrinos) esmiškai prieštaravo praktiniam metodo įgyvendinimui (tikrovės vaizdavimui). 1940–1955 m. susiformuoja „klasikinis“ socialistinio realizmo modelis, paremtas tarybų valdžios kaip istorijos proceso neišvengiamos baigties, komunistų partijos kaip avangardinio vaidmens atlikėjos šiame procese, pastarosios neklystamumo ir galios mitais, komunistinio rytojaus vizija. Anot Balio Sruogos, privaloma ir iš anksto teoriškai nustatyta srovė kūrybos akstinu netapo, o kiek stambesniai talentui atstojo girtas ant kaklo. Metodas esą tiko tik menkystoms, o talentams Sruoga numatė dvi išeitis: nerašyti visai arba išsiveržti iš nustatytų Prokrusto varžtų (Rašytojas... 1991, 420).

Deja, abi galimybės gūdžioje ankstyvojo pokario realybėje pasirodė praktiškai neįgyvendinamos. Kaip pažymima Lietuvos rašytojų są-

jungos interneto puslapyje, pirmuoju pokario dešimtmečiu represuota daugiau kaip devyniasdešimt Lietuvos literatų. Lietuvių literatūra okupuotoje Lietuvoje išgyveno sunkią krizę. Visa knygų leidyba buvo suvalstybinta, kūriniai cenzūruojami. Kai kurie rašytojai per pirmąjį pokario dešimtmetį knygų ne tik neleido, bet ir nerašė.

Tačiau Avyžius įsilieja į jaunų, aktyvių ir produktyvių rašytojų grupę, kuriai pokario situacija ne blokavo, o atvėrė kelius į viešumą ir pripažinimą. Totalitarizmo įsigalėjimas ne tik neužgesino „nepasotina- mo kūrybos troškulio“, bet fanatiškai literatūros atžvilgiu nusiteikusį jau- nuolį energingai stumtelėjo prie „kūrybos versmių“. Avyžius debiutuoja apybraižų ir apsakymų knygele *Pirmosios vagos* (1948). Aplinkybėms palankiai klostantis, iš karto po pirmosios knygos publikacijos, siekdamas įgyvendinti seną svajonę, Avyžius visiškai atsideda literatūriniam darbui.

Sovietmečiu centrinę poziciją literatūros lauke užtikrina su poli- tinės galios aparatu sankcionuota rašytojo veikla, periferijoje atsiduria siekiantys iš tos galios išsivaduoti. Pirmieji, vardan naujų gyvenimo horizontų atverties prisiima „istorijos logiką“ atitinkančią tapatybę, lo- gikos neperpratusieji nubloškiami į pašalius. Sovietinio literatūros lauko centro agentai rašo į komunizmą vairuojamoms masėms, „pašaliečiai“ – sąmoningam, intelektualiam adresatui. Pirmieji pabrėžia prasčiokišką kilmę ir tenkinasi oficialiu išsilavinimu, antrieji kilmę sieja su tautybe ir be oficialių mokslų užsiima pagrindine, nelegalia savišvieta. Literatūros lauko centro rašytojai geidžia būti suprantami, periferininkai tyčia apsun- kina recepciją. Partinės valdžios kotiruojamų rašytojų kūryba jiems ga- rantuoja socialinę gerovę ir simbolinį kapitalą, tuo tarpu literatūros lauko marginalų egzistencija gana komplikuota.

Avyžiaus romanas *Kaimas kryžkelėje* (1964) rašytas vienuolika metų, taigi maždaug nuo „atlydžio“ pradžios, o publikuotas brežnevinės epochos „saulėtekyje“ – laikotarpiu, anot Juozo Erlicko, „kai revolveris nebebūdavo guldomas ant stalo kaip pagrindinis tarybinio gyvenimo bū- do argumentas, o kukliai slepiamas stalčiuje arba prie širdies ir kai vado- vaujančio darbuotojo fizionomiją buvo pageidaujama tapyti nebe pagal šautuvo buožės modelį, o pagal ‚žmogiškiausio iš žmonių‘ profilį“ (Eric- kas 1991, 172). Veikalas iškyla kaip pokario metų romano antimodelis, nes čia išdrįstama parodyti anksčiau nekvestionuotas temas, t. y. kolekty- vizacijos padarinius (kaimo ekonominį ir moralinį nuosmukį).

1966 m. pasirodo antra romano laida. Romanas įvertinamas respublikine premija.

„Atšilimo“ periodu pagreitį įgavęs kultūros atsinaujinimo procesas „brandaus socializmo“ laikotarpiu stabdomas: sustiprėja stalinistinės jėgos, represiniais metodais siekiama užtikrinti režimo stabilumą ir tvarumą. Lietuvoje kritiniu tašku tampa 1972-ieji. Romane *Sodybų tuštėjimo metas* (I, II kn. – 1970) rašytojas, pasinaudodamas „atlydžio“ išklabintais varžtais, atsargiai deformuoja oficialius leistinumų rėmus: personažus parnardina į skirtingas ideologines pozicijas (nacistinę, komunistinę, „neutralią“), kalba apie okupacijas, valstybės istorijos žlugimą. Romanas išverčiamas į 25 Europos ir Azijos kalbas, apdovanojamas respublikine ir Lenino premijomis, inscenizuojamas.

Degimuose (1982) Avyžius sukuria netipinį partijos sekretoriaus paveikslą, išprovokavusį įvairias visuomenės ir ideologų reakcijas (pastarųjų – pasipiktinimą), kurios patvirtina, jog net XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje romanistas verčiamas schematizuoti, nors poezija modernėjimo keliu pasuka septintajam dešimtmečiui įpusėjus. *Degimai* išrenkami skaitomiausia metų knyga.

Atgimimo išvakarėse parašytame (III kn. – 1983 m., IV kn. 1985–1987 m.), tačiau jo aušroje publikuotame (III kn. *Pergalėje* – 1987 m., atsk. kn. – 1988 m., IV kn. atitinkamai: 1988 m. ir 1989 m.) *Sodybų* tęsinyje Avyžius palyginti atvirai, bet pernelyg neišklysdamas iš partinėmis gairėmis nužymėto kelio, pasakoja apie pokarį. Romaną dar spėjama išanalizuoti socialistinės ideologijos kontekste, kuriame rašytojo drąsa atrodo skandalinga. Tačiau prisimintina, kad maždaug 1987 m. Lietuvos rašytojai viešai ir ne mažiau drąsiai prakalbo apie ekologines problemas, ir šis kalbėjimas turėjo ryškų nacionalizmo atspalvį². Tuo metu pamažu imta viešinti ir sovietmečiu draustas, nutylėtas pokario, tremties temas, diskutuoti apie tautos atsiradimo ir gyvybingumo prielaidas (Jakonytė 2005: 72). Represuotų tautiečių autodokumentikos (Dalius Grinkevičiūtės „Lietuviai prie Laptevų jūros“, *Pergalė*, 1988, nr. 8), visiškai kitokių patirčių prozos (Romualdo Granausko apysaka „Gyvenimas po klevu“, *Pergalė*, 1986, nr. 12) ir drąsios publicistikos (Romo Gudaičio „Mes iš peršautų dainų krašto“, *Literatūra ir menas*, 1988-06-11) kontekste *Sodybų* tęsinys nublinksta.

Avyžiaus romanai leisti didžiuliais tiražais, versti į daugybę kalbų, kai kurie įgijo audiovizualinę išraišką. Tad kalbama apie literatūrinius

pranešimus, savo laiku turėjusius milžinišką auditoriją ir neabejotiną paveikumą. Kada koki, bus aiškinamasi toliau.

Sovietinės ideologijos nelaisvėje: kas yra kas?

Andainykštėje LSSR periodikoje mirgėję straipsniai apie rašytojo Jono Avyžiaus iškilią asmenybę ir kūrybą nūdieniam interesantui atrodo beviltiška seniena, o antiliteratūrinė publikacijų problematika verčia ironiškai šypsotis (žr. 1 lentelę). Perteklinės antraštės, ypač paantraštės, labiau nei romanų pavadinimai *Kaimą kryžkelėje* ir *Sodybų tuštėjimo meta* (I, II kn.) kreipia į tam tikrą adresatą: kolūkiečius, liaudį, „savą klasę“. Sykiu, tarsi paliudydami grįžtamąjį ryšį, straipsniai steigia rašytojo socialinį statusą – komunizmo statybų metraštininkas. Grėsminga publikacijų paantraščių konotacija leidžia suprasti, kad rašytojo „objektyvumas“ svarstomas ir vertinamas viešai, neginčijamų „specialistų“: kolūkių pirmininkų, kolūkiečių ir apskritai „liaudies“. Taigi ideologai, įvardydami „tikrąjį“ romanų adresatą, dailiai supančioja rašytoją, netiesiogiai nurodydami į ribotą plataus vartojimo literatūrinio pranešimo kodą ir privalomą tam tikrų konvencijų laikymąsi („realistiškumas“, „objektyvumas“, neįmantri kalba, aiški *juoda–balta* opozicija etc.).

Analogiškai „pasufleruojamos“ ir grožinės literatūros aktualijos. Štai *Tarybinio mokytojo* žurnale spausdinamas „prityrusios“ mokytojos, Vilniaus V. Kapsuko universiteto diplomantės Z. Gečaitės, rekomenduotos Lietuvių literatūros katedros docentės L. Lisenkaitės, straipsnis, tariamu literatūros mokytojų pageidavimu apžvelgiantis komunisto paveikslą naujausioje prozoje (žr. 1 lentelę). Tema esą reikalinga apžvalginėse pamokose, taip pat mokinių rašinių orientacijai.

Viešas, oficialus rašytojo priskyrimas „apačioms“, „pasmerkimas“ kolūkiečių „teismui“ yra muilo burbulas, arba sovietinės propagandos, leidžiančios „mažiesiems“ pajusti naujosios tarybų valdžios tariamai suteiktą galią, dalis. Iš tiesų kolaboruojantis rašytojas, metonimiškai tariant, rezidavo dvare³. Vytauto Kubiliaus *Dienoraščiuose 1945–1977* kalbama apie iškilmingą Avyžiaus penkiasdešimtmečio paminėjimą (1972), sykiu nužymėjusį ir lietuvių literatūros grįžimą į tradicinių formų apoteozę (Kubilius 2006: 398). Viena iš *Dienoraščių* sudarytojų Janina Žėkaitė išnašose pateikia įvykio detales: „V. Radaičio ir K. Ambraso straipsniai *Literatūroje ir mene*, jubiliejinė konferencija Respublikinėje bibliotekoje, Ministrų Tarybos pirmininko pavaduotojos L. Diržinskaitės

žodis, LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus, LKP CK sekretoriaus A. Barkausko sveikinimai, perskaityti LKP CK kultūros skyriaus vedėjo S. Šimkaus“ (ten pat).

Ideologizavimas per grožinę literatūrą vykdomas per interpeliaciją – adresato raginimą prisiiimti tam tikrą socialinę tapatybę. Tarybinio žmogaus tapatybė neatsiejama nuo „istorijos logikos“, todėl „nesusipratėliai“ pasmerkti pralaimėjimui (*Sodybų* personažai: Gediminas, Adomas Vainoras), o „įžvalgiesiems“ atsiveria nauji gyvenimo horizontai (*Kryžkelės* veikėjoms: Mortai, Godai, Birutei ir kt.). Įvairiuose pasisakymuose Avyžiaus deklaruojama tautinė priklausomybė padeda užmegzti ir įtvirtinti ryšį su vietos skaitytoju, įgyti „saviškio“ (lietuvio) statusą, užtikrinantį adresato pasitikėjimą. Romanuose analogišką identifikaciją garantuoja tautosakos elementai, sykiu veiksmingai „nuskausminantys“ naujų, sovietinių tradicijų diegimą (Lapino ir Mortos nesantuokinės dukters komjaunuolės Birutės novatoriškos vestuvės *Kryžkelėje*) ir tarsi bylojantys apie savaiminį, neišvengiamą „atgyvenusių“ (lietuviškų) papročių nyksmą.

Vulgariai ideologizuota, sociologizuota, deestetizuota literatūra išprususiam vartotojui, kaip nuovokiai numatė Sruoga laiške (1946) tarybinių Rašytojų sąjungos pirmininkui, buvo atgrasi: „kad propaganda turėtų pasisekimo, reikia, kad ji būtų pritaikyta prie vietos aplinkybių ir psichinės struktūros tos tautos, kurioje ji varoma. <...> Antras didžiausias trūkumas – tai tų pačių metodų ir priemonių vartojimas ir apsišvietusiai visuomenei, ir plačiosiom masėm. <...> Ir trečias esminis trūkumas – saiko jausmo nebuvimas. Tos propagandos visur per daug, – per daug ji įžūli, agresyvi“ (Rašytojas... 1991, 420).

Sruogos minima apsišvietusi visuomenė komunistinių „tiesų“ indoktrinaciją per literatūrą laikė etinių ir estetinių konvencijų laužymu. Rašytojo kaip vieno iš „dvariškių“ moralė buvo ne viešas eilinių mirtingųjų reikalas, bet apie romanų meninę vertę užsiminti išdrįsta. Literatūros kritikas Albertas Zalatorius 1975 m. rašo: „Kiek prirašyta apie J. Avyžiaus *Sodybų tuštėjimo metą*, kokių čia įžvelgta gilybių, bet niekas taip ir nepasakė, kad knyga ištesta, jos psichologinės scenos dirbtinokos, o kai kurios situacijos primena nuotykių filmą“ (Zalatorius 1988, 62). O prirašyta tikrai daug: biografinių straipsnių apie Avyžių Nacionalinės bibliotekos elektroniniame kataloge vien iki 1992 m. yra arti šimto, nagrinėjančių prozininko kūrybą – antra tiek.

Būdingi straipsniai LSSR periodikoje

- R. Vaitiekūnaitė, „Kūrybiniuose planuose – kaimo tematika“ (*Komjaunimo tiesa*, 1962, rugsėjo 15)
- J. Mačiulis, „Tos dėmesingos akys – rašytojo“ (*Literatūra ir menas*, 1964, lapkričio 6)
- J. Dargis, „Kryžkelės padėjo surasti tiesą“ (*Literatūra ir menas*, 1965, vasario 13)
- J. Kirkila, „Kūrybinio brandumo vaisiai“ (*Tarybinis mokytojas*, 1965, liepos 18)
- J. Lankutis, „Jame daug kas reikšminga“ (*Pergalė*, 1965, nr. 8)
- V. Peckus, „Gyvenimo druska. Kolūkio pirmininko mintys apie ‚Kaimo kryžkelėje‘ herojus“ (*Kauno tiesa*, 1965, gegužės 1)
- T. Sakalauskas, „„Antroji pažintis‘ – pasakojimas apie rašytojo ‚kūrybinę‘ komandiruotę į Dzūkijos kaimą“ (*Švyturys*, 1965, nr. 20)
- Z. Starkus, „Rašytojas, gyvenantis kolūkiečių rūpesčiais“ (*Raudonoji vėliava*, 1965, sausio 17)
- J. Radzevičius, „Duoklė savo klasei“ (*Vakarinės naujienos*, 1966, vasario 7)
- S. Lipskis, „I minties ir jausmo vienybę. Partiškumo ir liaudiškumo principai Jono Avyžiaus kūryboje“ (*Tarybinis mokytojas*, 1971, liepos 2)
- V. Radaitis, „Plačiai aprėpta tikrovė“ (*Literatūra ir menas*, 1972, gegužės 13)
- D. Šniukas, „Pilietiška, problematiška, meistriška“ (*Tiesa*, 1972, gegužės 16)
- L. Terakopianas, „Mitų žlugimas, idealų teigimas“ (*Pergalė*, 1972, nr. 9)
- M. Barysas, „Didelė laimė kurti liaudžiai“ (*Tiesa*, 1976, balandžio 24)
- V. Kazakevičius, „Nesibaigiantis ‚sovietologinis‘ nerūpestingumas (?)“ (*Pergalė*, 1976, nr. 12)
- S. Lipskis, „Meninio apibendrinimo jėga“ (*Tarybinis mokytojas*, 1976, gegužės 19)
- V. Mockus, „Socialistinių santykių išgalėjimas kaime“ (*Komunizmo keliu*, 1976, liepos 15)
- Z. Gečaitė, „„Kovos priekyje einą. Komunistų paveikslai J. Avyžiaus ir V. Bubnio romanuose“ (*Tarybinis mokytojas*, 1979, liepos 25; 1979, rugpjūčio 1)

Socrealistinės literatūros recepcija išeivijoje

Nuo septintojo dešimtmečio pabaigos reguliariau *Akiračiuose*, *Metmenyse*, *Aiduose* ėmę rodytis išeivijos kritikos atsiliepimai apie Lietuvoje gyvenusių autorių kūrybą, anot Baliutytės, buvo priimami kaip ypa-

tingas įvertinimas, juolab kad dauguma buvo geranoriški, atsižvelgiantys į socialistinio realizmo aplinkybes (Baliutytė 2002, 126).

Palyginimui – išeivijos straipsnių, kuriuose analizuojama ir Avyžiaus kūryba, pavadinimai bei juose atsispindinčios problemos (žr. 2 lentelę). Čia fiksuojamas pozityvus sovietinio romano laisvinimasis iš socialistinio realizmo varžtų, ir blaiviai (suvokiant situaciją) kritikuojamos jo ydos: schematizavimas, tendencingumas, hipertrofuota vidinė cenzūra, veikėjų dirbtinumas. Vienareikšmiškai piktinamasi tiesos klastojimu, tautinių vertybių devalvacija. Tiesos dėlei pastebėtina, jog išeivijos brangintos tautinės vertybės pirmiausia buvo „patogių ir mielų prisiminimų rinkinys“, anot Leonido Donskio, iš kurio pašalinti keliantys sudėtingų ir nemalonių išgyvenimų aspektai (Donskis 2010), todėl Avyžiaus sukarikatūrinta (ypač *Sodybose*) „suvenyrinė atmintis ir istorija“ tautinės minties kontekste įvertinama kaip tautinių ambicijų įžeidimas. Paradoksalu, tačiau Sovietų Lietuvoje tas pats reiškinys nesigilinusių į sakymo būdą ir kontekstą laikytas stebėtina autoriaus drąsa kalbėti apie draudžiamus dalykus (Lietuvos istoriją, valstybinę atributiką etc.), kiekvieno naujo Avyžiaus romano pasirodymas Lietuvoje laikytas „istoriniu įvykiu“.

Išeivijoje koncentruojamasi ne į rašytojo asmenybę ir biografiją – tai anuomet buvo įprasta sovietinėje Lietuvoje, – o į romanuose sprendžiamas išeiviams menkai tepažįstamas, todėl labai rūpimas problemas, kuriose atsispindi okupuotos Lietuvos gyvenimas. Estetinė kūrinų vertė ankstyvuoju periodu nustumiami į šoną, pirmiausia vertinamas pranešimo iš anapus „geležinės uždangos“ informatyvumas, dokumentiškumas. Vėlesnės recepcijos tendencijos liudija išeivijos kritikų susirūpinimą lietuvių literatūros meniniu svoriu bendrame literatūros kontekste. R. Šilbajoris, V. Dukas (žr. 2 lentelę) veda paraleles su sovietinės rusų prozos mokykla, originalumo lietuvių prozoje aptikdami nedaug. Dėl informacijos stokos, patikimumo ir veikiančių ideologijų skirtumo neišvengta kuriozų. Pavyzdžiui, estetiniu kodu perskaitytą Justino Marcinkevičiaus apysaką *Pušis, kuri juokėsi* (1961) R. Iešmantaitė ir V. Kazėnas (žr. 2 lentelę) pavadina (tiesa, atsargiai) „pragiedruliu nykiam prozos skliaute“.

Būdingi kritikos straipsniai išsivijos leidiniuose

- R. Iešmantaitė ir V. Kazėnas, „Šiandienybės apraiškos tarybinės Lietuvos prozoje: Žvilgsnis pro aprūkusį stiklą“ (*Metmenys*, 1968, nr. 15)
- V. Dukas, „Socialinis turinys Sluckio, Bubnio ir Avyžiaus romanuose. Lietuvių–rusų literatūriniai ryšiai“ (*Metmenys*, 1975, nr. 30)
- R. Šilbajoris, „Naujieji romanai Lietuvoje“ (*Europos lietuvis*, 1980, nr. 12–16)
- V. Volertas, „Laiko režiai valdžioje ir žmonėse: keli okupuotos Lietuvos atspindžiai beletristikoje“ (*Į Laisvę*, 1982, nr. 85)
- Vytautas Aleksandras Jonynas, „Romanas apie rajkomo sekretoriaus vargą ir didybę“ (*Akiračiai*, 1984, nr. 8) (apie *Degimus*)
- R. Šilbajoris, „Žmogus ir sąžinė Sovietų Sąjungos pokario rusų ir lietuvių prozoje“ (*Metmenys*, 1984, nr. 48)
- Juozas Baužys, „Septintasis Ateities akademinis savaitgalis“ (*Draugo kult. priedas*, 1987, gruodžio 5)
- Petras Melnikas, „Kaimas gniuždančiose replėse“ (*Draugo kult. priedas*, 1988, VI. 18). Apie *Sodybų* III kn.
- V. Natkevičius, „Pirmieji ‚persitvarkymo‘ žingsniai Lietuvos romane ir apysakoje“ (*Aidai*, 1988, nr. 4)
- Algirdas Landsbergis, „Avyžiaus epiškas romanas priėjo kelio galą“ (*Aidai*, 1989, nr. 2) (apie *Sodybų* IV kn.)
- V. Natkevičius, „Lietuvos romanas laisvinasi iš socialistinio realizmo“ (*Aidai*, 1990, nr. 3)

Tautinė visuomenė: teisti ar pasigailėti?

Sąjūdis išlaisvina pusamžį slopintą nacionalizmą. Šiame etape svarbu išsiaiškinti tautos tragizmo priežastis. „Pagrindiniai leninizmo mitai apie istorinę išmintį įkūnijusią komunistų partiją, apie socialinio teisingumo, laisvės ir lygybės nešėją darbininkų klasę, apie Antrąjį pasaulinį karą kaip visų Sovietų Sąjungos tautų žūtibūtinę kovą su fašizmu, apie sovietinės pramonės ir karo laimėjimus, apie „demokratinį centralizmą“ kaip pranašesnę politinę santvarką subyrėjo į šipulius ir galiausiai buvo paneigti“ (Tismaneanu 2003, 68). Anot Vladimiro Tismaneanu, devintajame dešimtmetyje, kai destalinizacija pasiekė aukščiausią tašką, buvo aišku, jog socialistinis internacionalizmas tėra dūmų užsklanda, partija tebuvo tramplinas ciniškai siekti karjeros, o istoriją bjaurojo daugybė nusikaltimų ir žvėriškumų (ten pat).

1990 m. istorinis lūžis Lietuvoje sukelia specifinę, radikalią sovietmečio literatūrinio palikimo pervertinimo bangą, išsiliejusią į kraštutinius: literatūros kritikas Algimantas Bučys (trumpos monografijos apie Joną Avyžių autorius) socrealistinę kritiką įvertina sudegindamas savo knygas, okupantams prielankaus Juozo Baltušio knygos deginamos prie klasiko buto durų, prasideda sovietinės literatūros išėmimo iš bibliotekų kampanija. Ironiška, tačiau nepakantaus nacionalizmo akstinu tapo... internacionalizmo doktrina tituluotas komunizmas. Pasak JAV politologo Zbignewo Brzezinskio, komunizmas sukūrė prisotintą nepakantumo, veidmainišką, nepripažįstančią socialinių kompromisų politinę kultūrą ir išugdė masinį polinkį į savigyriškai išpūstą supaprastinimą. Taigi vieną ideologiją pakeitė kita ideologinė manija, kurios generatoriais, Brzezinskio teigimu, tapo didelė dalis inteligentijos, o vykdytojais – „mobilizuotos masės“ (iš: Tismaneanu 2003, 127).

Nurimus nacionalistinėms aistras ir daugmaž išsiaiškinus, pasak Erlicko, *who is who?*, užmarštin nukeliavo ne tik atskiri kūriniai, bet ir leniniškais dydžiais matuojamos raštų bei serijų lentynos, o iš paskos – ir patys nusipelnę sovietinės literatūros pramonės darbuotojai. Ir retorinė ištarmė: „kas skaitys tarybinę lietuvių..., jeigu Lietuvoj beveik nebeliko (arba nepripažįsta) tarybinių žmonių?“ (Erlickas 1991, 173). Pastaroji mintis paaiškina paradoksą, kodėl anksčiau milžiniškais tiražais leistos ir masiškai skaitytos knygos staiga tapo atgrasios. Parašyti kūriniai liko „daiktiniu įrodymu“ rašytojų konformistų „bylose“.

Tačiau šiame kontekste pasigirsta racionali poeto Vlodo Braziūno mintis, gimininga šiandieniniam (postmoderniam) požiūriui: ir pati bukaprotiškiausia literatūra yra tyrinėjimų šaltinis (Braziūnas 1991).

Vartotojų visuomenė: „Man (ne)įdomu...“

Pokomunistinėje Lietuvoje „užderėjusi“ reabilitacijai tinkamo laiko išlaukusių sovietinių nomenklatūrininkų ar jų artimųjų rūpesčiu leidžiama autodokumentika (įskaitant Irenos Litvinaitės-Avyžienės parengtą knygą *Jonas Avyžius*) savaip koreguoja pagrindinį būtojo laiko naratyvą⁴ (žr. 3 lentelę). Todėl naujasis, didžiaja dalimi vartotojų ideologijos formuotas skaitytojas, sovietmečio literatūrinį palikimą išskodoja kitaip. Istorija jam rūpi tiek, kiek ji yra aktuali *jo* dabartyje, kiek ji ją veikia ar keičia (postmoderni istorijos interpretacija). Totalitarinės sistemos nesuluošintai XXI a. kartai autentiškai neišgyventa praeitis, anot vokiečių istoriko Jörno Rūseno, šiandien atrodo geresnė ir gražesnė: „Mažų ma-

žiausiai istorinėje ‚kontempliacijoje‘ praeitis tampa geresnė: ji praranda siaubingus rūpesčio ir prievartos bruožus ir formuojasi į ‚totalų žmonijos vaizdą‘, kuriame atskiribių disharmonija virsta visumos harmonija“ (Rüsen 2007, 452).

Monografiją apie lietuvių literatūros kritikos raidą 1945–2000 m. publikavusi Baliutytė knygos pratarinėje kelia klausimą: „Ar beverta gilintis į buvusios literatūros ir kritikos niuansus, brėžti ledėjimo – laisvėjimo punktyrus, jei, šiandienos akimis, dauguma buvusių literatūrinių, bombų“, atrodo esančios ne kas kita, kaip tas pats, tik šiek tiek patobulintas socrealizmas?“ (Baliutytė 2002, 7). Literatūros kritikės atsakymas nūdienos kontekste simptomiškas: „Man įdomu...“ Tačiau lygiai simptomiškas ir visiškai priešingas teiginys, išryškėjantis publikacijos pavadinime (žr. 3 lentelę): „Jaunuoliai rašytojo kūrinius skaito tik priversti“⁵ (*Sekundė*, 2002-05-20).

2008 m. *Metų* redakcijoje vykusioje rašytojų ir literatūrologų diskusijoje apie laiko dvasią literatūroje Danielius Mušinskas teigia, kad reikėjo ir tebereikia visokių rašytojų, nes, pavyzdžiui, išėvijios lietuviams skaityti konjunktūrinius kūrinius įdomu dėl to, kad juose aiškiai matosi, kaip veikė valdžios mechanizmai⁶. Regimantas Tamošaitis sakosi seniai norėjęs patyrinėti tokias literatūrines patologijas kaip *Kalvio Ignoto teisybė* – iš kokių mitinių šaltinių bei socialinių sferų ateina tokios rašliavos. Tais pačiais metais inicijuotoje literatūrologų diskusijoje apie populiariąją literatūrą⁷ Loreta Jakonytė šiandieninių koncepcijų veidrodyje Avyžiaus *Chameleono spalvas* atpažįsta kaip tipišką populiariąją literatūrą. Jūratę Sprindytę glumina, kad aštuntojo dešimtmečio bestseleris, anuomet laikytas rimta kūryba, sulaukęs daugybės diskusijų, šiandien iš tiesų vertintinas kaip gryna popliteratūra. Solveigos Daugirdaitės manymu, didelė tarybinės literatūros dalis, kuriai valdžia rodė akivaizdų palankumą, iš tikrųjų ir yra populiarioji literatūra, nors anuomet terminas vartotas tik menkinant ir siejant su „išsigimusiaisiais Vakaraais“. Ji pastebi, jog visa painiava ir nesusipratimai kyla iš sovietinio reiškinių nevedinimo tikraisiais vardais.

Elena Bukelienė, žinoma ir kaip monografijos *Jonas Avyžius. Kūrybos bruožai* (1975) autorė, 1994 m. stebisi, kaip galėjo nutikti, kad septintojo dešimtmečio populiariuosius romanus tuomet vertino labai gerai, jie atrodė tokie progresyvūs reiškiniai mūsų nykioje padangėje, nestokojant pilietinės drąsos ir problemiško, o šiandien atrodo beviltiškai pasenę (XX amžiaus... 1994, 207–208).

Vieši literatūros lauko žmonių pasisakymai, svarstymai bei vertinimai liudija kintantį skaitytojo ir anuometinio teksto santykį, iš jo išplaukiančias reakcijas (susidomėjimą, nuostabą, azartą, sumišimą), parodo kitaip nei anksčiau sudėliotus prasmės akcentus (popliteratūra, istorinis dokumentas, literatūrinė patologija, beviltiška seniena ir kt.) ir asmeni- nių vertinimų pervertinimą.

3 lentelė

Būdingi straipsniai ir jų kontekstai nepriklausomos Lietuvos spaudoje

A. Bučys, „Nenuilstantis gladiatorius“ (*Metai*, 1997, nr. 5) (Avyžiaus 75-mečiui)

I. Litvinaitė, „Negęstanti meilė tėvynei“ (*XXI amžius*, 2000, liepos 26) (Litvinaitės pranešimas Avyžiaus atminimo vakare)

G. Milkevičiūtė, „Nepagražintas Jono Avyžiaus gyvenimas“ (*Lietuvos žinios*, 2000, rugpjūčio 9) (apie Litvinaitės išleistą knygą *Jonas Avyžius*)

L. Peleckis-Kaktavičius, „Sovietmečiu išdrįsęs pasakyti: ‚Aš nemeluosiu‘“ (*Lietuvos aidas*, 2000, liepos 25) (Litvinaitės knygos *Jonas Avyžius* pristatymas)

J. Andriuškevičius, „Įamžinęs sodybų tuštėjimą“ (*Suvalkietis*, 2002, gegužės 16) (straipsnis Avyžiaus 80-mečiui)

A. Buškevičienė, „Ištikimas romano žanrui“ (*XXI amžius*, 2002, birželio 5) (Avyžiaus 80-mečiui)

V. Gylienė, „Mūsų žmogus Jonas Avyžius“ (*Sidabrė*, 2002, gegužės 15) (Avyžiaus 80-mečiui)

I. Litvinaitė, „Išėjo iš mano namų laimė“ (*Ekstra*, 2002, nr. 33)

I. Litvinaitė, „Mažylės ir rašytojo romanas“ (*Vyras ir moteris*, 2002, nr. 8) (pokalbis su Litvinaite-Avyžiene)

I. Litvinaitė, „Tavo išsiilgęs liūtas“ (*Lietuvos žinios*, 2002, gegužės 11) (pokalbis su Litvinaite-Avyžiene)

G. Milkevičiūtė, „Svarbius žodžius rašytojas ištare viešbučio lifte“ (*Valstiečių laikraštis*, 2002, gegužės 25) (apie pokalbį su Litvinaite-Avyžiene)

Laura Orintaitė, „Jaunuoliai rašytojo kūrinius skaito tik priversti“ (*Sekundė*, 2002, gegužės 20) (straipsnis apie Avyžiaus 80-ųjų gimimo metinių paminėjimą Panevėžio apskritys G. Petkevičaitės-Bitės bibliotekos galerijoje)

L. Peleckis-Kaktavičius, I. Litvinaitė-Avyžienė, „Avyžius buvo ir yra mano gyvenimas“ (*Varpai*, 2002, nr. 16)

V. Areška, „Ką mums reiškmingo paliko Jonas Avyžius?“ (*Žiemgala*, 2006, nr. 1)

Išvados

Sovietinė ideologija tautiškumą (neskaitant juodžiausio stalininio periodo) inkorporuoja. Johno Fiske's *Ivade į komunikacijos studijas* pavyzdžiu pateiktą šūkį „nesijaudink, būk hipiu!“ (Fiske 1998, 206) galima sėkmingai perfrazuoti į sovietinių ideologų taikytą „nesijaudink, būk lietuviu!“. Tačiau lietuviškosios tapatybės realizacija taip suspenduota, jog kiekviena užuomina apie tautos istoriją, religiją ir kitokią egzistencinę patirtį sovietmečio literatūriniame pranešime adresatui yra aukso vertės. Tiesos ieškoma „tarp eilučių“. Istorinis literatūros kūrinio dokumentiškumas žymiai svarbesnis nei unikali estetinė kodifikacija.

Dviprasmišką literatūros recepciją šiuo laikotarpiu suponuoja skirtinga skaitytojų ideologinė identifikacija. Adresantas recipientui vienu atveju iškyla kaip herojus – objektyvus visuomenės ir santvarkos kritikas, novatorius, kitu – socrealistinėse schemose įklimpęs konformistas, pusiau legaliais „skandalėliais“ siekiantis masinio populiarumo.

Nacionalizmo kontekste konjunktūrinė sovietmečio literatūra vertinama kaip svetimų idėjų retransliavimo bei indoktrinavimo priemonė, o jos kūrėjai suvokiami kaip *Kiti*. Šis antagonizmas sociumą paradoksaliai konsoliduoja kaip tautą. Pastarajai ypač svarbi istorija: kaip buvo „iš tikrųjų“ (moderni istorijos samprata). Sovietmečio literatūrinis pranešimas vertinamas kaip dokumentas, dažnai – įkaltis. Į jį žiūrima įtariai, dažniausiai per adresanto biografijos ir turimo literatūrinio „kapitalo“ prizmę. Literatūra skaitoma tautiniu kodu. Potekstė nebesvarbi. Kas pranešime liko nutylėta, iškreipta, tas byloja rašytojo nenaudai.

Pastarųjų metų sovietmečio literatūros recepcijos analizė leidžia išskirti keletą svarbių aspektų. Pirma, propagandinė, kompromisinė literatūra šiandien nėra akiai „nurašoma“, tačiau ši literatūra terūpi tiems, kurie jaučiasi kompetentingi ją vertinti įvairiais aspektais ir įvairiuose kontekstuose, kitaip tariant, suinteresuotai mažumai. Antra, vartotojiška recepcija, lyginant su ankstesnėmis, gerokai pakitusi: nebėra nei teigimo patoso, nei neigimo įniršio, arba, anot Baudrillard'o, aistros. Toks skaitytojas iš sovietmečio literatūros tyrinėjimo tikisi intrigos, intelektualinės žaismės. Masiniam vartotojui, užganėdintam net lakiausią vaizduotę pranokstančia produkcija, vartojančiam daug ir intensyviai, reikalingas naujas, skambiai reklamuojamas, „topinis“, be komplikacijų įgyjamas (pvz., internetu, prekybos centre) ir įsisavinamas produktas. Šioje visuomenėje chroniškai stinga laiko, o galiausiai nuobodu aiškintis, kas yra kas, o ypač – kas kuo buvo.

NUORODOS

- ¹ Apie vartotojų visuomenę žr.: Baudrillard 2010.
- ² *Perkėlimą* ideologijos teorija pasiskolino iš Sigmundo Freud'o sapnų teorijos. Susirūpinimą kelianti tema (šiuo atveju okupacija) psichologiškai ar ideologiškai užgniaužiama; rūpestis dėl jos gali būti išreikštas tik perkeliant į teisėtą, visuomenei (šiuo atveju – valdžiai) priimtina temą. Plačiau: Fiske 1998, 206.
- ³ Plačiau apie rašytoją „dvare“: Maingueneau 1998, 63–64.
- ⁴ Plačiau žr.: „Atmintis be atminties. Apie atsiminimų knygas kalbasi Virginijus Gasiliūnas, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis, Vytautas Rubavičius“, *Metai*, 2006, nr. 11, p. 96.
- ⁵ Sovietų Sąjungos piliečių kaip daugiausiai skaitančių visame pasaulyje mitą demontuoja Vladas Gaidys ir Sergejus Rappoportas, tyrę skaitymo situaciją 1987 metais. Žr.: Vladas Gaidys, Sergejus Rappoportas, „Anoniminė šiuolaikinio skaitymo situacija“ (Šiandienos... 1989, 205–223).
- ⁶ Plačiau žr.: „Laiko dvasia šiuolaikinėje lietuvių literatūroje. Pokalbyje dalyvavo rašytojai Andrius Jakučiūnas, Danielius Mušinskas, literatūrologai Vytautas Rubavičius, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis“, *Metai*, 2008, nr. 3, p. 89–105.
- ⁷ Plačiau žr.: „Populiariosios literatūros suvešėjimas. Pokalbyje dalyvavo literatūrologai Solveiga Daugirdaitė, Loretą Jakonytė, Laimantas Jonušys, Jūratė Sprindytė, Regimantas Tamošaitis“, *Metai*, 2008, nr. 10, p. 73–87.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Avyžius 1979: Jonas Avyžius, *Chameleono spalvos*, Vilnius: Vaga.
- Avyžius 1984: Jonas Avyžius, *Raštai*, t. 4, Vilnius: Vaga.
- Avyžius 1985: Jonas Avyžius, *Raštai*, t. 7, Vilnius: Vaga.
- Avyžius 1988: Jonas Avyžius, *Kaimas kryžkelėje. Degimai*, Vilnius: Vaga.
- Avyžius 1988: Jonas Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, d. III, Vilnius: Vaga.
- Avyžius 1989: Jonas Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, d. IV, Vilnius: Vaga.
- Baliutytė 2002: Elena Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė. Lietuvių literatūros kritika 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Baudrillard 2010: Jean Baudrillard, *Vartotojų visuomenė: mitai ir struktūros*, Kaunas: Kitos knygos.
- Bernotienė 2009: Gintarė Bernotienė, „Gyvai apie klasikų ir įvaizdžius“, *Literatūra ir menas*, birželio 5 d.
- Braziūnas 1991: Vladas Braziūnas, „Valymas arba kurapkos“, *Literatūra ir menas*, balandžio 13 d.
- Bučys 1990: Algimantas Bučys, *Jonas Avyžius*, Kaunas: Šviesa.
- Donskis 2010: Leonidas Donskis, „Suvenyrinės atminties ir istorijos alternatyva: Kristinos Sabaliauskaitės „Silva Rerum““ [prieiga internete: <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-04-07-leonidas-donskis-suvenyrines-atminties-ir-istorijos-alternatyva-kristinos-sabaliauskaites-silva-rerum/43026/comments#list>>; žiūrėta 2010-05-24].
- XX amžius... 1994: *XX amžiaus lietuvių literatūra*. Straipsnių rinkinys, redaktorius Vytautas Kubilius, Vilnius: Vaga.
- XX amžius... 2006: *XX amžiaus literatūros teorijos. Konceptualioji kritika*, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Eagleton 2000: Terry Eagleton, *Įvadas į literatūros teoriją*, Vilnius: Baltos lankos.

- Erlickas 1991: Juozas Erlickas, „Kiek Užmaršty užmaršties?“, *Metai*, nr. 8.
- Fiske 1998: John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, Vilnius: Baltos lankos.
- Jakonytė 2005: Loreta Jakonytė, *Rašytojo socialumas. Lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Jonas Avyžius... 2000: *Jonas Avyžius. Autobiografiniai fragmentai. Publicistika. Draugų ir kolegų prisiminimai*, sudarė ir parengė Irena Litvinaitė-Avyžienė, Vilnius: Valstybės žinios / UAB „Leidybos centras“.
- Klusaitė 2010: Lina Klusaitė, „Dialoginis ir monologinis teatro modelis Lietuvos teatro ideologinėje perspektyvoje“, *Logos*, nr. 63.
- Kubilius 2006: Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1945–1977*, sudarė Jūratė Sprindytė, Jantina Žekaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Maingueneau 1998: Dominique Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas. Sakymas, rašymas, visuomenė*, Vilnius: Baltos lankos.
- Rašytojas... 1992: *Rašytojas ir cenzūra*. Straipsnių ir dokumentų rinkinys, sudarė Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius: Vaga.
- Rašytojas... 1991: *Rašytojas pokario metais*. Dokumentų rinkinys, sudarė Laima Arnatkevičiūtė, Vilnius: Vaga.
- Rūsen 2007: Jörn Rūsen, *Istorika. Istorikos darbų rinktinė*, Vilnius: Margi raštai.
- Šiandienos... 1989: *Šiandienos pasaulis ir literatūra*. Straipsnių rinkinys, sudarė Margarita Dautartienė, Romualdas Grigas, Vilnius: Vaga.
- Tismaneanu 2003: Vladimir Tismaneanu, *Išsivadavimo iliuzijos. Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, Vilnius: Mintis.
- Zalatorius 1988: Albertas Zalatorius, *Prozos gyvybė ir negalia*, Vilnius: Vaga.
- Žižek 2005: Slavoj Žižek, *Viskas, ką norėjote sužinoti apie Žižeką, bet nedrįsote paklausti Lacano*. Darbų rinktinė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Žukauskaitė 2001: Audronė Žukauskaitė, *Anapus signifikanto principo. Dekonstrukcija, psichoanalizė, ideologijos kritika*, Vilnius: Aidai.

RECEPTION OF NOVELS BY JONAS AVYŽIUS IN DIFFERENT IDEOLOGICAL CONTEXTS

Jurgita Ratkevičienė

Summary

The particularity of Lithuanian literature of the Soviet and post-Soviet periods, as well as that of the Eastern and Central European countries that shared a similar fate, is undoubtedly determined by fundamental turning-points of the epoch. In Lithuania, such turning-points were the Second World War, the occupation of Lithuania (the article focuses on the half-century long Soviet occupation), the national revival and the restoration of independence (1990) that conditioned changes of the political system, social “re-stratification”, emergence of a new economic elite and alternation of prevailing ideologies.

In accordance with Terry Eagleton's idea about literature "re-writing" societies (no literary work or its former assessment can possibly be transferred to other groups of people and remain unchanged), the article deals with the analysis of the reception of the novels by Jonas Avyžius, a socialist realism writer, in the context of different ideologies (the Soviet, national, and consumer ones). Literature here is viewed as a writer's activity influenced by outer (political, economic, social and others) conditions and a literary work is regarded as a social message the reception of which is inseparable from the addressee's socially conditioned world outlook. Paradoxically, the ideologically formed social consciousness constantly "re-writes" the contents of the conception of ideology itself in the context of a prevailing ideology.